

BALOGH GERGŐ

A magyar irodalomkritikai mező 1989 utáni történetéhez

Az a diskurzus, amelyet az irodalomkritika perspektívájából valóban metakritikainak nevezhetünk, egyszerre nyújtja a rendszerváltás utáni magyar irodalomtudomány és irodalomkritika értelmezési és önértelmezési alakzatainak izgalmas tárházát. Onnantól, hogy az itt megjelent előadók feleltek az esemény hívására, és így vagy úgy, de kétségtelenül el is köteleződtek e diskurzus, vagyis a *metakritikai* mellett, akár tudatában vannak, akár nem, nagyon is helyesen elkezdtek hagyni, hogy annak szabályai és elvárásai uralomra jussanak a nyelvben, mely a következőkben előadások és az archívumot rendre kicselező hozzászólások formájában körülölel és elnyom majd, párbeszédet kínál és elnémít. Onnantól, hogy feleltünk az esemény hívására, nem vonhatjuk ki magunkat a kimondás lehetőségfeltételeiként álló erőszakos és kompenzatorikus nyelvi aktusok, valamint ezek történeti autoritása alól. Ugyanis épp metakritikai szempontból fontos figyelmeztetni arra, hogy az 1989 utáni magyar irodalomkritikai mezőre, egyúttal a jelen kritikaértésre vonatkozó kérdés maga is történeti kérdésként áll előttünk. Ez az oka annak, hogy szerencsésebb itt nem az irodalomkritikára, hanem az irodalomkritikai mező egy történeti állapotára rákérdezni, amely viszont – az ismert történeti okokból itt mégoly kevésbé kiterjesztett – diakrón perspektíva híján nem tárgyalható megnyugtató módon. Az irodalomkritikai mező jelene csakis saját rendszerváltás utáni története felől érthető meg.

Magyarországon az irodalomkritika 1989 után annak ellenére, hogy mindvégig törekedett erre (aminek eminens példái a „kritikaviták”), úgymond sohasem volt képes egészen kilépni az irodalomtudomány árnyékából, vagyis, Pierre Bourdieuvel szólva, mint mező nem érte el „teljes önállósági fokát”¹ – ennek inverzén persze elmondható az is, habár ez most kevésbé lényeges, hogy az irodalomtudomány maga sem vált függetlenné a kritikától.² Az, hogy a magyar irodalomkritikai mező történetét az elmúlt több mint negyed században látens módon az irodalomtudomány története határozta meg, jól látszik abból az egyszerű, de sokatmondó – ugyanakkor a különböző tudományos áramlatokból táplálkozó kritikai megközelítésmódok váltakozásánál már jóval kevésbé szembetűnő – tényből, hogy az irodalomkritikai mező önleírásai, a metakritikai diskurzus mértékadó megszólalásai ez idő alatt mindvégig rászorultak az irodalomtudomány és az irodalomkritika differenciájának ismétlődő hangsúlyozására. Egyetlen önmagát komolyan vevő metakritikai megszólalás sem függetleníthette szerkezetét az irodalomtudomány elűzni vágyott kísértetétől. Ez a kísértet – a kizáró bennfoglalás logikáját követve – nyomként tűnt fel ott, ahol az előbbi beszédmódok szerint semmi keresnivalója nem lett volna: az identitását az irodalomtudománytól való elzárkózásban is stabilizálni vágyó beszéd szívében (a kísértetek már csak ilyenek).

Nem véletlen, hogy a politikai elköteleződés vagy a politikai elköteleződéssel való szembehelyezkedés követelményeitől megszabadulni látszó, emiatt azonban – ahogy erre már Károlyi Csaba is utalt³ – a kritikai beszéd új kódjait keresni és rögzíteni kényszerülő metakritikai diskurzus az 1990-es évek elején az elsők között azt kívánta tisztázni, tulajdonképpen *kibez* is szól a kritika. Radnóti Sándor paradigmátikus jelentőségű írásában egyfelől azt hangsúlyozta, hogy a „szolid irodalomelméleti és történeti szaktudás általában a kritika szükséges és kívánatos feltétele” – még ha ezek a *wild card*ként bedobott, az ízlésen alapuló „érezék”-kel szemben nem is tehetnek szert kizárólagosságra –, másfelől azonban azt is fontosnak tartotta leszögezni, hogy a „kritika [...] nem alkalmazott irodalomtudomány/történet”.⁴ Az irodalom tudományának és kritikájának megkülönböztetése Radnóti leírása szerint az e korpuszokba tartozó szövegeket olvasó közönség, pontosabban közönségek felől történik, így nála a „közönséghez-kötöttség”,⁵ végső soron az attól elválaszthatatlan „szolgáló és szolgáltató”⁶ jelleg válik azzá a struktúramozzanattá, amely a tudomány és a kritika takaros elválasztását lehetővé teszi. A kritikai és a tudományos beszéd megkülönböztetésének alapja ekként etikai lesz. A kritikus Radnóti szövegének perspektívájából, amennyiben igényt tart erre a névre, szolgálja a közönséget, vagyis a kritika nyelvének konstitutív tényezőjévé avatja az ígéretet, mely szerint írása elsajátítja az irodalomtudományostól eltérő beszédmód elvárási horizontját a kritikai nyilvánosság – mondhatnánk: a művelt nagyközönség – diszkurzív rendjébe tagozódva. A kritikus felelőssége, sőt a kritikai tevékenység alapja megóvni ezt a rendet a csak különös tehetséggel megbabolázható irodalomtudomány fenyegetésétől. Ezért van az, hogy a szerző szerint a „kritikus nyelvének [...] *köznyelvnek* kell lennie”.⁷

Radnóti ma is tanulságos írása megelőlegezte az 1996-ban kirobbant „nagy kritikavita” központi kérdését, amely – két programadó szövegében, Takáts József és Bónus Tibor értekezéseiben legalábbis (némi egyszerűsítéssel élve) – a kritikus megszólalás *hogyanja* körül kristályosodott ki.⁸ Lényeges felfigyelni arra, hogy ez nem a Radnóti által lefektetett kritikus program elvetését jelentette, sokkal inkább annak továbbhagyományozódását: Radnóti kérdése, mivel a *kibez* megalapozása anélkül elképzelhetetlen lett volna, közvetve mindig is a *hogyan* volt. Amíg Takáts voltaképpen Radnóti álláspontját elismételve a szakterminológia külsődleges voltának az irodalomkritikába való beszüremkedése és hatalomátvétele ellen – de, a félreértésekkel ellentétben, alapvetően nem a tudományosság ellen (ami nála talán a leginkább egyfajta tudományos szemléletben érhető tetten) –,⁹ addig Bónus a tudományos beszédmódok nélkülözhetetlensége mellett állt ki.¹⁰ Mindkét álláspont igényt tartott arra, hogy az etikai dimenziójában alapozza meg magát, ám a tudományos nyelvet és annak teljesítményét a két szerző nem ugyanúgy gondolta el (végső soron tehát nem is ugyanarról beszéltek, és így az egymást értésnek, mint azt Kulcsár-Szabó Zoltán kommentárjának címe is kiemeli [*A párbeszéd remény(telensége)*], részint ezért is valóban csak meglehetősen kevés esélye maradt).¹¹ Takáts a művet elnyomó szaknyelv, Bónus a mű poétikai-retorikai megalkotottságát felszabadító, valamint a szerző saját értelmezői pozícióját megvilágító tudományos nyelv koncepcióját tette magáévá, azonban az közösnek bizonyult bennük, hogy a kritikus felelősséget az olvasóközösség helyett ily módon – és ez Radnóti pozíció-

jához képest, ha nem is lényegi áthelyeződést, de jól érzékelhető elmozdulást jelent – a mű felől közelítették meg. A valamely nyelv melletti elköteleződés, még ha motiváltságát az olvasó helyett immár a mű teremtette is meg, továbbra is kritikai *ethosz* maradhatott.

Az 1990-es évek vadnyugati állapotai, amelyek a rendszerváltás utáni irodalomtudományos és irodalomkritikai mező strukturálatlansága miatt állhattak elő, az elsődleges megjelenési közegét tekintve már valóban internetes, tehát nem csupán nyomtatásban közölt, majd archivált kritika körüli vitákban éledtek újjá a 2000-es években. Jellemző, hogy a második vagy „kis kritikavita” kezdetén mind Valuska László provokatív interjúja,¹² mind Dunajcsik Mátyás jóval megengedőbb írása – többek között – a kritikai nyelv megújítását tűzte a zászlajára.¹³ Ugyan a „kis kritikavita” az internet széles körű lakossági terjedésére adott válaszként robbant ki, és azok, akik az internetnek az irodalomkritikai mezőt törvényszerűen újrastrukturáló erőt tulajdonítottak, mint az ma már jól látszik, lelkesültségükben fundamentálisan értették félre az internetes és a folyóirat-kritika közti különbséget¹⁴ – és tehetjük hozzá: az internet fenomenóját magát¹⁵ –, a vita mégis rávilágíthat arra, hogy a „nagy kritikavita” óta eltelt közel 10 év sem volt elegendő ahhoz, hogy az irodalomkritika nyelve, az irodalomkritikai megszólalás körül konszenzus alakuljon ki. 1993, (1995–)1996, 2007, majd 2013. *Hogyan írjon a kritikus, hogyan szólaljon meg a kritika?* Tünetértékű, hogy hiába telt el két évtized, a kérdés semmit nem veszített aktualitásából és súlyából. A 2013-as, a kritika helyzetével foglalkozó Debreceni Irodalmi Napok anyagát tartalmazó *Alföld*-számban olvashatjuk, ahogy Károlyi Csaba – akárcsak Takáts, Radnóti Sándort parafrázálva – a tudományosnak nevezett kritikai nyelv totális vereségéről ad hírt: „Bár a közérthetőség kívánalma demagógiára is adott alkalmat, a gyakorlat [...] azt mutatja: jobb, ha a kritika nem tudományos nyelvet, nem is művészi nyelvet, hanem köznyelvet beszél. Ez a belátás 1995 óta tapasztalatom szerint általánossá vált.”¹⁶

Szemponctunkból ezek a megnyilatkozások nem helyességük vagy helytelenségük miatt lényegesek, hanem azért, mert felidézésükkel nyilvánvalóvá válhat, hogy a magyar irodalomkritikai mező metakritikai diskurzusának egy domináns szövege a mezőt még a legutóbbi időkben is az irodalomtudományhoz képest, a tudomány implicit vagy explicit kizárásával körvonalazta. A közérthetőség és az egyszerűség kívánalmára felelő köznyelv ebben a rendszerben csakis a tudományos nyelv ellenében lehet képes megőrizni metakritikai – mert a tudományos megszólalás egyfajta politikai-etikai kritikáját is nyújtani vágyó (demokratikus ↔ elitista) – potencialitását, ami azt is jelenti, hogy sohasem lehet képes maga mögött hagyni, akár csak Radnóti diskurzusának nyomait, azt a bizonyos kísértetet.

Az itt áttekintett megszólalások java része persze csak az érme egyik oldalát, az egyik pólust képviseli. Azonban Károlyi diagnózisának ellenére, rendszeres irodalomkritika-fogyasztóként, azzal szembesülhetünk, hogy az eltelt időben mindkét pozíció képesnek mutatkozott megőrizni identitását – a legfiatalabbak többsége, mint ez mindig is történt, újra és újra megalkotja és belakja a korábbi pozíciókat –, és az előbbieken láthattuk azt is, hogy az irodalomkritikai tevékenység *ethosza* az 1990-es évek óta mindvégig a valamely kritikai nyelven való megszólalás, a kétosztatú rendszer valamely pozíciójára való helyezkedés maradt. A kritikus felelős-

sége a magyar irodalomkritikai mezőben nem az igazat mondásban, hanem a hogyan mondásban – melynek a „nagy kritikavita” óta az igaz egy effektusa – és az általa implikált tényezőkhöz való hűségben gyökerezik. A hogyan mint a köznyelv és a tudományos nyelv közti döntés helye, vagyis azok ütközési zónája – a mező logikájának inskripcióját ismételve – újra és újra megkettőzi a hűség tárgyát. Az 1989 utáni magyar irodalomkritikai mezőben ezért az „ígérem, hogy hű maradok az olvasóhoz” és „az ígérem, hogy hű maradok a műhöz” implicit beszédaktusai egyszerre egészítik ki egymást és állnak szemben egymással, lehetséges konfigurációikat attól függően kirajzolva, hogy a mező mely pólusára helyezkedünk. Minden itt dől el.

Nincsenek kritikaviták. Sem nagyok, sem kicsik. Egyetlen vita, de sokkal inkább egyetlen harc zajlik, amely mindezeket megelőzi és strukturálja. „There’s only one war that matters” – ahogy Jon Snow mondja.¹⁷ Az 1996-ban és 2007-ben kiterjedő, a kritikátörténet-írás által nagy és kis kritikavitának elkeresztelt jelenségek csupán effektusai a harcnak, amelynek az irodalomkritika nyelve, és így a kritikai felelősségvállalás verifikációja, végső soron pedig az igazság képezi a tétjét. A kritikavita kifejezés használata éppen azért nem szerencsés, és éppen azért mutatkozik elégtelennek az itt vizsgált fenomén megragadására, mert belső logikája azt sugallja, hogy egy olyan, a normatív rendet felfüggesztő helyzetről van szó, amely a kivételes állapot egy formájaként képes az újrálétesített norma alapjává válni¹⁸ (egy vitában lehet egyetértésre jutni, illetve le- vagy meggyőzni a másikat) – a harc, vagy ha úgy tetszik: a kritikavita azonban itt maga a norma. Az irodalomkritika nyelve, valamint a körülötte újra és újra megélnéül, csupán intenzitásfokában változó, de el valójában soha nem ült harc – amely vegyük észre: a nyelvben magában is szüntelenül dül – egyesíti a nyelvit és nyelven túlit, a beszédaktust és a kontextust, a megszólalt és az intézményt. Nemcsak a kritika hangját, hanem a különböző értelmezői közösségek által preferált publikációs fórumok arculatát és elvárási horizontját, tehát az intézményesülés és az immár intézményes szintre emelt elhatárolódások és oppozíciók létesülésének lehetőségeit is meghatározza. A bizonyos kritikai nyelvhasználati módok melletti metakritikai és implicit irodalomkritika-írói állásfoglalás – jelentse ez a tudományos kritika nyelve vagy a köznyelv melletti elköteleződést – a magyar irodalomkritikai mező strukturálódásában történetileg kulcsszerepet játszó ellentétes pólusok, tehát az egymással szemben álló, ám a gyakorlatban az egymás általi kontaminációra nem képtelen, sőt általában egymásba játszó pozíciók sajátjátételét is jelenti. Az irodalomkritika és a róla való beszéd nyelve maga a harc tere és tétje is.

Érdemes mindazonáltal elgondolkodni Lapis József – egy, az előzőektől merőben különböző metakritikai pozíció lehetőségét felvillantó – szavain: „Nem egyszerűen nyelvhasználati különbségekről van szó, legalábbis nem olyan értelemben, mintha szabadon választhatnánk ki – eszközként – mondandónkhoz a nyelvet. Minden kritika szövege hordozza a kritikus által elsajátított irodalomszemlélet belátásait, és számomra meglepőnek tűnik, ha valaki szét akarja választani kritikusai és irodalomtudósi tevékenységét úgy, hogy utóbbi minőségében tett belátásait elfelejti vagy zárójelbe teszi előbbi célszerű gyakorlása közben.”¹⁹ A kortárs metakritikai gondolkodás kritikai potenciálja, tehát a gondolkodás valódi esélye éppen abban keresendő, ha a köznyelvi és a tudományos irodalomkritika megszólalásai-

ra – nem újratelve megkülönböztetésük etikai alapjait – végre nem mint egymással versengő kizárólagos beszédmódokra, hanem mint az irodalomkritikai méző pusztá funkcióira tekintünk, esetleg ha egyszerűen túllépünk ezen a ma már meglehetősen avítnak ható és jócskán kikezdett megkülönböztetésen.

JEGYZETEK

1. Pierre Bourdieu, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. Seregi Tamás, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013, 84.
2. Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A párbeszéd remény(telensége). Egy kommentár*, Jelenkor, 1996/3, 279.
3. Vö. Károlyi Csaba, *Lebet-e? Mit lebet? Mit nem? Tézisek az irodalomkritikáról = Az olvasó lázadás? Kritika, vita, internet*, szerk. Bárány Tibor – Rónai András, Kalligram – JAK, h. n., 2008, 25.
4. Radnóti Sándor, *Műelemzés és műbírálát, szigor és szolgálat*, Alföld, 1994/2, 35.
5. *Uo.*
6. *Uo.*, 36.
7. *Uo.*, 39.
8. A „nagy kritikavita” részletes összefoglalását lásd: Sári B. György, *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Kalligram, Pozsony, 2006, 196–236. Továbbá: Bednancs Gábor, *Kihez s ki szól? A kilencvenes évek értekező prózájáról*, Alföld, 2000/12, 83–84. Lásd még: Károlyi Csaba, *Válság nincs – lázadás nincs – morogni szabad. A mai irodalomkritika helyzetéről*, Alföld, 2014/3, 52.
9. Lásd: Takáts József, *A kritikus mint kritikus*, Jelenkor, 1996/1, 67–74.
10. Lásd: Bónus Tibor, *A Nincs alvás! és a prózakritika*, Jelenkor, 1996/1, 75–93.
11. Vö. Kulcsár-Szabó, *i. m.*, 277–279.
12. „Minek fenntartani egy mesterséges beszédmódot, amit a széles olvasóközönség nem beszél, csak néhány irodalmár.” <http://www.litera.hu/hirek/probalgatjuk-a-jatekrendszer-tutolso-hozzaférés:2018.03.12>.)
13. Vö. Dunajcsik Mátyás, *Az olvasó lázadása, avagy túléli-e a kortárs irodalmi élet arcvesztés nélkül az online nyilvánosság robbanását? = Az olvasó lázadása?*, 132–133.
14. Vö. Lapis József, *A kritika anatómiája = Az olvasó lázadása?*, 162–163.
15. Hasonlókra mutat rá: Bárány Tibor, *Kinek? Hová? Miért? Szép közbelyek és izgalmas tévhitok a mai magyar irodalomkritikáról = Az olvasó lázadása?*, 153–154.
16. Károlyi, *i. m.*, 53.
17. *Game of Thrones*, Season 7, Episode 7, rendezte: Jeremy Podeswa, írta: David Benioff – D. B. Weiss (George R. R. Martin regénye alapján), 23:56–23:58.
18. Lásd ehhez: Giorgio Agamben, *State of Exception*, ford. Kevin Attell, The University of Chicago Press, Chicago – London, 2005.
19. Lapis, *i. m.*, 165.

A kritikán át egy másik világba

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS A HÁZAI KRITIKAI ÉLET DILEMMÁIRÓL BALOGH ENDRE, CSÁKI JUDIT ÉS NAGY GERGELY RÉSZVÉTELÉVEL

Veress Dániel: Elkezdjük a „kis kritikavita” után tíz évvel esedékes kis kritikavítánkat, remélve, hogy nem olyan áporodott a levegő a magyar kritika háza táján, mint ebben a teremben így, a nap végén. Köszöntöm vendégeimet, Nagy Gergelyt, az *Artportal* főszerkesztőjét, Balogh Endrét, a *PRAE.HU* főszerkesztőjét és Csáki Juditot, a *Revizor* főszerkesztőjét. Első kérdésem, hogy egy-egy mondatban áruljátok el, melyik a kedvenc kritikarovatotok, mit szoktatok a legnagyobb kedvvel olvasni?